

JAN KAMIENIECKI

ORCID: 0000-0002-8346-0496

Uniwersytet Wrocławski

Świadomość językowa Szymona Budnego w świetle jego tekstów i tłumaczeń

O Szymonie Budnym wprawdzie napisano już wiele, ale wciąż brakuje w języku polskim opracowania dotyczącego jego świadomości językowej i narodowej. Próbę stworzenia w miarę pełnej biografii tej postaci podjął Włodzimierz Pliss (*Симон Будный и его сектантская и литературная деятельность в Лубеж и Западной Руси*, 1914), a w języku polskim Henryk Merczyng (*Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, 1913). W późniejszym czasie Stanisław Kot opublikował pracę *Szymon Budny der größte Häretiker Lithauens der XVI. Jahrhunderts* (Kot 1956). Najpełniejszej charakterystyki Budnego dokonał Jan Kamieniecki w monografii *Szymon Budny — zapomniana postać polskiej reformacji* (Kamieniecki 2002)¹.

Szymon Budny był postacią kontrowersyjną zarówno za życia, jak i po śmierci. O jego losach aż do czasu powstania pierwszych utworów wiadomo bardzo niewiele. Urodził się około 1530 roku. Następną pewną datą w jego życiorysie jest rok 1558, gdy przejął obowiązki katechety kalwińskiego w Wilnie. Trudno powiedzieć nawet, kiedy zaczął wyznawać doktrynę kalwińską, gdyż niektórzy historycy literatury, między innymi Władysław Syrokomla (1875: t. 2, 232 i t. 3, 210)², twierdzą, że pochodził z rodziny prawosławnej. Na potwierdzenie tej tezy nie ma jednak mocnych dowodów. Jedynym argumentem może być znajomość liturgii i dogmatyki prawosławnej, obecnej w jego pierwszym dziele, czyli *Katechizmie nieświeskim* (1562).

Nie wiadomo też, skąd Budny pochodził, choć wydaje się, że jego rodzinne strony to Mazowsze. Zarówno informacje o związkach Budnego z prawosławiem, jak i o jego miejscu urodzenia mogłyby mieć duże znaczenie w rozważaniach na

¹ S. Budnym zajmowali się także Jakov Pareckij (1961), David A. Frick (1989) oraz Stefan Fleischmann (2006).

² Zob. na ten temat J. Kamieniecki (2002: 12).

temat świadomości językowej, ale także narodowej omawianego autora. Ponieważ jednak w obu przypadkach nie można niczego jednoznacznie stwierdzić, dla badacza próbującego ustalić stopień świadomości językowej (i narodowej) najpewniejszą i jedyną drogą pozostaje analiza utworów Budnego.

Aby dokonać próby odtworzenia świadomości językowej Szymona Budnego, należy odnieść się do definicji tego pojęcia, przywoływanej przez badaczy zajmujących się tym zagadnieniem (Bugajski 2006; Cygan 2011; Maćkowiak 2011; Sagan-Bielawa 2014; Miodunka 2017)³. Wobec wielu ujęć definicyjnych „świadomości językowej” przy jej opisywaniu uwzględnić wypada dwa podstawowe aspekty, takie jak kompetencja użytkownika („znajomość języka charakteryzująca jego użytkowników, pozwalająca im na swobodne władanie językiem ojczystym”, Bugajski 2006: 47) oraz jego sądy, przekonania i postawy („ogół poglądów na język i sądów o języku, które są [...] zwerbalizowane i w miarę stałe”, Markowski 2011: 94).

Uwzględnienie aspektu kompetencyjnego i przekonaniowego w procesie odtwarzania świadomości językowej Budnego pozwoli pokazać zarówno jego umiejętności językowe jako autora dzieł religijnych, jak i umożliwi opisanie jego przekonań i sądów o języku/językach, którymi się posługiwał, co można wiązać z jego świadomością narodową.

Niewątpliwie Szymon Budny znał język starobiałoruski, ponieważ to w nim właśnie napisał *Katechizm nieświeski* (1562). Posługiwał się nim też zapewne jako katecheta. *Katechizm nieświeski* został przeznaczony do nauczania podstaw religii, w tym wypadku kalwińskiej. Już tytuł utworu wskazuje na jego potencjalnych odbiorców: *Катихисісь, то есть, наука стародавняя хрістіанська от светого писма, для простыхъ людей языка роуского, въ пытаніяхъ и отказехъ събрана*⁴. Dzieło ma dwie karty tytułowe: na pierwszej jako adresaci wymienieni zostali prości ludzie, a z drugiej wynika, że zostało ono przeznaczone dla *dietok christianskich*. Autor zamieścił także list do książąt Radziwiłłów, w którym

³ Można przywołać tutaj starsze ujęcie, zgodnie z którym świadomość językową definiuje się jako „ogół poglądów jednej osoby, grupy społecznej lub szerszej zbiorowości na język, a także ogół postaw wobec niego i emocji z nim związanych”. Będzie to zatem: „1. Wiedza o języku (intuicyjna, szkolna, rzadziej naukowa); 2. Kompetencja językowa (zdolność do selekcji środków językowych, adekwatnych do celu i stylu wypowiedzi); 3. Ocena ich akceptowalności fonetycznej, gramatycznej, logicznej, kulturowej itp., czyli poczucie językowe” (EJP 1999: 394). Z kolei Krzysztof Maćkowiak, opisując świadomość językową, wymienia ujęcia: normatywne, opisowo-rejestrujące, psycholingwistyczne, socjolingwistyczne oraz kulturowo-antropologiczne (Maćkowiak 2011: 27–44). Ujęcie normatywne prezentuje Marian Bugajski, który wyróżnia świadomość językową, czyli „używanie języka, z którego osoba posługująca się nim zdaje sobie sprawę, nawet jeśli brak jej językoznawczego przygotowania”, oraz świadomość lingwistyczną, czyli znajomość „zasad budowy i rozwoju języka oraz reguł dotyczących posługiwania się nim” (Bugajski 2006: 48).

⁴ Ze względu na miejsce wydania dzieło określa się jako *Katechizm nieświeski* i ta nazwa będzie używana w artykule.

zawarł zachętę do krzewienia języka starobiałoruskiego⁵. Jeśli chodzi o język *Katechizmu*, należy wysoko ocenić sprawność autora, nie zapominając wszakże, iż cytaty biblijne prawdopodobnie zaczerpnął z *Biblii ruskiej* Franciszka Skoryny.

Autor *Katechizmu nieświeskiego* posługiwał się również innymi językami. O jego bardzo dobrej znajomości hebrajskiego, greckiego oraz łaciny świadczą zarówno przekłady biblijne, jak i, a może przede wszystkim, marginalia umieszczone w poszczególnych wydaniach Biblii. Nie należy też zapominać o kompetencji Budnego w zakresie języka polskiego. W tym bowiem języku napisał większość swoich utworów. Jeśli chodzi o język polski, to warto przytoczyć fragment ze wstępu do *Biblii nieświeskiej*:

Co się tknie polszczyzny żebyś y o tem wiedział, wiem iż naszymi Polacy popolicie oney krainy mowy w pisaniu używają, zktorey kto rodem. Lecz ia nie trzymałem się tego zwyczaiu. Bo ponieważ się to nie iedney ktorey krainie, abo powiatowi, ale wszem przekładało, przeto żadnymi własnościami mow nie brakowaliśmy. Znajdziesz tu słowa wielgopolskie, znajdziesz krakowskie, Mazowieckie, Podlaskie, Sandomirskie, a bez mała i Ruskie. Głupstwo iest mową iedney krainy gardzić, a drugiey słowka pod niebiosa wynosić, czemu nie wszech radszey ziem naszych słow używamy, gdyby iacy nie nazbyt grube były. Zaiesteby sie tak wrychle ięzyk nasz nieiako rozszerzyć mógł, ktory iuż teraz barzo zmałał. (*Biblia nieświeska* 1572, wstęp)

Cytat ten wiele wyjaśnia, jeżeli chodzi o świadomość językową Budnego. Słowa „ruskie” są wymienione w tym samym szeregu co „krakowskie, mazowieckie, podlaskie”, a więc autor zalicza je do regionalnych odmian polszczyzny. Nie ma natomiast wyraźnej informacji, który język autor uważa za ojczysty.

Przekonania i postawy wobec używanego języka prezentuje Szymon Budny jako prawdopodobny autor *Elekcji króla krześcijańskiej*, a także we wspomnianej wcześniej przedmowie do *Katechizmu nieświeskiego*, w której znalazła się zachęta do używania języka starobiałoruskiego, zwanego „językiem słowiańskim”. Niewątpliwie *Katechizm* Budnego jest źródłem poznania stanu jego świadomości językowej w odniesieniu do języka starobiałoruskiego (podobnie jak cytowana przez niego w tym dziele *Biblia ruska* Franciszka Skoryny). Przedmowę skierowaną do książąt Radziwiłłów należy czytać bardzo uważnie, gdyż oprócz umiłowania języka starobiałoruskiego autor tekstu przekazuje w niej myśli świadczące o umiłowaniu Rzeczypospolitej. Najpierw autor *Katechizmu* wspomina o dobroci Boga, który nie chciał, aby ludzie trwali „въ пропасти Римского и Гречского Вавилона”, ale:

насъ с тоє Содомы антихристовой вырѣвавши, опяль зьнову ку истиньному збавителю притегнути, рачиль, Которого тутъ въ тыхъ малыхъ но-

⁵ Wspominając o *Katechizmie nieświeskim*, należy od razu dodać, że jest to jedyne dzieło Budnego w tym języku, do którego mamy dostęp, ponieważ traktat teologiczny na temat usprawiedliwienia człowieka grzesznego: *O оправданіи грешнаго человека предъ Богомъ* zaginął.

вое кузни книгахъ, онымъ славнымъ здавна далеко росъширенымъ словенскимъ ѡзыкомъ суть накоротъце пописаны права и вашимъ Кнечацскимъ милостжамъ ꙗко тыхъ двухъ въ той речи посполитой славныхъ одного коренѧ филаровъ, сыномъ, Не иньшимъ жаднымъ умысломъ, одно ꙗко и милости ку слову Божіему.

Dalej powołuje się Budny na przykład ewangelisty Łukasza, który swoje dzieła zadedykował Teofilowi. Autor chce także ofiarować katechizm księżętom Radziwiłłom, aby zaszczerpić w ich umysłach miłość ku słowu Bożemu — to główny powód powstania dzieła, ale jest też i drugi, który wyrażają słowa po wielokroć cytowane w różnych opracowaniach na ten temat:

Къ тому тѣжъ и дла того, абы са ваши кнажацьские милости не только въ чужоземскихъ ѡзыцѣхъ кохали, але бы са тежъ ваши Кнажацьские милости и того здавна славного ѡзыка словенского размиловати и онымъ са бавити рачили. **Слушнаѧ бо речъ есть абы ваши Кнажацьские милости того народу ѡзык миловати рачили, въ которомъ давньные предъки и ихъ Кнажацьские милости пановѣ отци вашихъ Кнажецьскихъ милости славне преднейшие преложеньства не суть**⁶. (*Katechizm 1562: wstęp*)

W dalszej części przedmowy Budny pisze, że ofiaruje księżętom ten „перородный въ томъ ѡзыку плодъ”, czyli swoje dzieło, aby byli przykładem dla innych, a Rzeczpospolita „aby z nich mogła oczekiwać błogosławionej nadziei” („А таѧ ѡчизна и речъ посполитаѧ зъ вашихъ кнажацскихъ милости благославленное надеи ожидать могла”). Jak nietrudno zauważyć, autor nie traktuje języka starobiałoruskiego jako swój język ojczysty, ale uważa, że należy znać język ludzi, wśród których się mieszka.

Sądy i przekonania S. Budnego o językach, którymi się posługiwał, można wiązać z poczuciem jego świadomości narodowej. Jeśli założyć, jak chcą niektórzy badacze białoruscy, że Budny był białoruskim działaczem społecznym, będzie to miało wpływ na ocenę jego białoruskiej świadomości językowej. Nie bez znaczenia jest także odpowiedź na pytanie, czy rzeczywiście prawosławie było pierwszym chronologicznie wyznaniem Szymona Budnego.

Problem świadomości narodowej był wielokrotnie przedstawiany w literaturze historycznej, socjologicznej i językoznawczej, jednak nie ma dotąd wystarczająco precyzyjnej definicji tego zjawiska. Autorzy, badając świadomość historyczną jednostek (Garlas 1983; Kuc 2007), jak i całych narodów (Mironowicz 2011; Herbst 1962), zaczynają od określenia, jak funkcjonowały niegdyś takie pojęcia jak „gens”, „natio” oraz jak była rozumiana relacja narodu i państwa. W wyczerpujący sposób na temat świadomości narodowej pisze Aleksandra Niewiara (2010), a na rolę języka w jej kształtowaniu zwraca uwagę Roman Dzwonkowski (1993).

⁶ Wszystkie wyróżnienia w tekście pochodzą od autora artykułu.

Wydaje się, że użyteczne w prowadzonych tutaj rozważaniach będzie ustalenie, czy Budny w swoich dziełach wspomina o narodzie białoruskim, a również czy on sam uważa się za Białorusina. Odwołać się tu wypada do badań Stanisława Kota (1938), który przytacza fragmentu dzieła *Elekcja króla krześcijańska* przypisywanego Budnemu:

Abowiem to z przyrodzenia jest, iż każdy miłuje zwyczaje ojczyzny swojej i kocha się w języku swoim przyrodzonym, a zasię obcymi obyczajami, także językiem i mową niezwyczajną barzo się więc brzydzi i obraża. Abowiem nie wiem którym sposobem dźwięk on mowy nam nie zwyczajnej bywa więc barzo niemiły uszom naszym i sposób mowy obcej jakąś swoją brzydkością i grubością słuch nasz barzo obraża. I stądże to jest, że niemasz żadnej nacyjej na świecie tak grubej albo tak sprośnej któraby się nie więcej kochała w obyczajach języku i prawach swoich niżli w obcych. (Kot 1938: 21)

Cytat ten jest fragmentem opisu „siedmi condycyey”, czyli warunków wyboru dobrego króla, mających podstawę w Piśmie świętym. Drugim w kolejności warunkiem dobrej elekcji jest wymóg, aby nie obierać króla „postronnego”, czyli obcego. Dalsza część tego tekstu brzmi: „Przetoż by też dobrze król postronny był wielkimi cnotami obdarzon, nie może sobie iednak u ludzi y miłości y przyiaźni ziednać ażby obczyaie swoje odmienił, a mowy sie narodu tego, ktorego krolem został nauczył” (*Elekcja króla krześcijańska* 1573: s. E). Wymienione warunki dobrej elekcji, a zwłaszcza drugi, wskazują na fundamentalne znaczenie języka i kultury w procesie identyfikacji narodowej. Stanisław Kot twierdzi, że w opisywanym przez niego okresie pojęcie narodu mogło się odnosić do dzielnic mających kiedyś samodzielność (Kot 1938: 22) lub do państwa polskiego bądź litewskiego (Kot 1938: 24). Budny mógł zatem ewentualnie określić się jako Polak lub Litwin, ale tego nie uczynił. Cytowane wyżej fragmenty *Elekcji króla krześcijańskiej* zawierają natomiast przemyślenia autora na temat języka, które występują także w *Katechizmie nieświeskim* i w przedmowie do *Biblii nieświeskiej*.

Tymczasem w pracach uczonych białoruskich pojawiają się nie zawsze wprost wypowiedziane stwierdzenia, że Budny był Białorusinem, któremu szczególnie leżała na sercu sprawa języka i kultury białoruskiej. Przedstawia się go jako poliglotę, znawcę kilku języków europejskich.

Wyrazem religijnego, ale też narodowego i społecznego zaangażowania Budnego ma być jego jedyne dzieło napisane w języku starobiałoruskim, czyli wspomniany wcześniej *Katechizm nieświeski*. W takim ujęciu rzeczony dzieło mogłoby być świadectwem rosnącej w społeczeństwie zamieszkującym wschodnią część Wielkiego Księstwa Litewskiego świadomości językowej i narodowej. Wyrazicielem takiej opinii pozostaje znany uczony białoruski Waclaw Łastowski, według którego:

З ліку нашых культурных дзеячоў XVI ст.Сымон Будны годзен асаблівай увагі, бо ен адночасна і рэлігійны і соцыяльны дзеяч. Радзіўся

Будны каля Заблудава выхавываўся пры дварэз Хадкевічаў і па бацькох належаў да ўсхаднага абрадкы. Вышейшыя навукі скончыў у Кракаўскай Акадэміі. **Некатарыя польскія вучоныя, саўсім безпадстаўна, называюць яго мазуром**, якім ен ніколі ня быў, здаецца адзіна на падставе таго, што добра знаў польскую мову, ў якой выдаў пераклад Бібліі і некалькі палемічных кніг.

Будны быў высока адукаваным чалавекам, акром добрага знання крыўскай і польскай, ен ровна добра валадаў мовамі чэскай, лацінскай і італьянскай, а так сама знаў мовы грэцкую і гебрайскую. Знаньне італьянскай мовы пацьвярджае, што Будны акром Кракаўскай Акадэміі, вучыўся яшчэ і заганіцай у Італіі і Швайцарыі. [...] За соціянскія думкі, даволі асьцярожна высказаныя ім у кнізе “О оправданій грешного человека предь Богомъ”, кальвінскі сабор аддае пракляцьцю яго і позбавляе духоўнага стану. [...] Будны належаў да вельмі пладавітых аўтораў. Кнігі яго выхадзілі адна за аднэй у рожных друкарнях: у Несвіжы, ў Лоску, ў Берасьці і заганіцай. (Łastowski 1926: 388)

Łastowski nie podaje, dlaczego tak kategorycznie twierdzi, że Budny pochodził z okolic Zabłudowa. W wywodach uczonego nie znajdzie również dociekliwy czytelnik argumentów potwierdzających, że Budny znał języki czeski i włoski. Łastowski wypowiada się także na temat treści zaginionego utworu *O оправданій грешного человека предь Богомъ* — nie informuje jednak, z jakiego źródła zna jego zawartość.

Podobne sądy można znaleźć na przykład w pracach Sewerczanki (1993), ale już Podokszyn (1962) twierdzi, że Budny pochodził z Mazowsza. Białoruska encyklopedia *Релігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік* wyraża się na ten temat bardziej powściągliwie:

Будны Сымон (каля 1530, в. Буды ў Мазовіі Польшча — 1593), беларускі гуманіст, асветнік, рэлігійны рэфарматар, філосаф, сацыелаг, гісторык. Скончыў ф-т вольных мастэцтваў Кракаўскага ун-та (паступіў у 1544), магчыма і тэхналагічны (!) ф-т Базельскага ун-та. З 1558 выкладаў на бел. мове катэхісіс у пратэстанцкай школе ў Вільні. З 1560 кальвінісцкі прапаведнік у г. Клецк. Адзін з ініцыятараў (з Л. Крышкоўскім і М. Кавячынскім) заснавання Нясвіжскай друкарні, дзе выдал на бел. мове „Катэхісіс” (1562) „Пра апраўданне грэшнага чалавека перад богам” і інш. творы. (*Релігія і царква на Беларусі* 2001: 368)

W powyższym fragmencie zdziwienie wywołuje fakt uznania Budnego za socjologa, podczas gdy wzmianka o wydziale technologicznym jest prawdopodobnie drukarską omyłką⁷.

⁷ W podobny sposób wypowiada się o Budnym autor artykułu zamieszczonego w białoruskiej Wikipedii, polemizując z tezą o mazowieckim pochodzeniu autora *Katechizmu*:

Pozostaje do rozstrzygnięcia sprawa związku Budnego z prawosławiem, który jest bardzo istotny w rozważaniach nad świadomością językową i narodową autora. W dyskusji znowu pojawia się *Katechizm nieświeski*, w którym można odnaleźć argumenty przemawiające za taką tezą.

Katechizm to niewątpliwie oryginalne dzieło Budnego, o czym świadczą nawiązania do realiów północno-wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Jest to również dzieło w pewnej mierze polemiczne. Chociaż Budny w omawianym tekście dyskutuje z nauczaniem Kościoła katolickiego i prawosławnego⁸, to jednak zastanawiające są miejsca, w których tej polemiki jest nieco mniej. Jako reprezentant (w tym czasie jeszcze) myśli kalwińskiej odrzuca możliwość składania ślubu czystości, ale jednocześnie stwierdza, że życie w celibacie jest wyjątkowym darem Bożym i stanowi dużą wartość (*Katechizm* 27). Krytykuje wprost działalność mnichów, ale na końcu dzieła wypowiada się z sympatią o instytucji starców, którą zachowują właśnie mnisi (*Katechizm* 252). Nie rozwija jednak tego wątku, stwierdzając tylko: „ale o tym w innym czasie” („але о томъ иншого часу”).

„Сымон Будны (каля 1530[1]–13 студзеня 1593) — прагэстанцкі царкоўны дзяяч, вучоны-філэзаф, пісьменьнік, публіцыст і кнігавывадавец Вялікага Княства Літоўскага. Надрукаваў Новы Запавет з камэнтарамі і заўвагамі, што стала першаю ў сусьветнай літаратуры спробаю радыкальна рацыяналістычнае крытыкі Эвангелья. Адзін зь першых ідэялягаў разьвіцця беларускае культуры на роднай мове, праз што залічваецца да беларускіх пэрсаналіяў. Дакладнае месца і час нараджэньня Сымона Буднага дагэтуль ня высьветленыя. На пачатку ХХ стагодзьдзя польскі дасьледнік Гэнрык Мэрчынг выказаў здагадку, што Будны нарадзіўся недзе на тэрыторыі Мазовіі. Пазьней гэтую тэорыю разьвівалі Станіслаў Кот, Мсьціслаў Аляхновіч і іншыя польскія аўтары. Гіпотэзу пра мазурскае паходжаньне Буднага пераняў і беларускі дасьледнік Сямён Падокшын, які ў 1966 годзе ў біяграфічным нарысе пра Буднага напісаў: «Нарадзіўся ён у вёсцы Буды (Мазовія)». Зрэшты, ніякіх дакумэнтальных зьвестак пра мазурскае паходжаньне Буднага не існуе і лінгвістычны аналіз ягоных польскамоўных твораў не выяўляе мазурскага лексычнага закрасу, а, як адзначае Вітаўт Тумаш, наадварот, мае ў сабе некаторыя слоўныя элемэнты беларускае мовы, як «swar», «szczygu», «pomirzyli», «uczyciel», «miesca», «szyroko», «inszy», «Christianski», «po kraioch» і многія іншыя”.

Oczywiście, nietrudno zauważyć, że przytoczone słowa nie mogą być uznane za białorusenizmy. Nie da się utrzymać także następnego argumentu mającego przemawiać za białoruskim pochodzeniem Budnego. Autor hasła w Wikipedii w dalszym wywodzie stwierdza: „Адзінаю крыніцаю, якою кіраваліся раньнія дасьледнікі паходжаньня Сымона Буднага зьяўляецца кароткі запіс ў мэтрыцы Кракаўскага ўнівэрсытэту за 19 кастрычніка 1544 г., дзе напісана: «Simon Alberti de Budny dioc Plocensis 1 gr. s.». Адгэтуль Станіслаў Кот зрабіў вывад, што прозьвішча «de Budny» зьяўляецца паказьнікам паходжаньня ягонага носьбіта з «Буды», аднак, як адзначае Вітаўт Тумаш, толькі ў межах пасяляваеннай БССР налічвалася каля 140 селішчаў з назовамі Буда, Буды, а, улічваючы этнічную тэрыторыю расьсяленьня беларусаў па-за межамі рэспублікі, колькасьць населеных пунктаў з назваю «Буды» павялічваецца да некалькіх сотняў”. W tym kontekście wypada wspomnieć, że miejscowości o nazwie Budy znajdują się nie tylko na terenie Białorusi, ale również w różnych okolicach Polski, natomiast treść cytowanej wzmianki z *Album studiosorum* krakowskiej uczelni nie pozostawia wątpliwości, że Budny pochodził z diecezji płockiej, co znacznie zawęża zakres poszukiwań.

⁸ Zob. na ten temat J. Kamieniecki, *Polemika z katolicyzmem i prawosławiem w „Katechizmie nieświeskim” Szymona Budnego*, „Studia Białorusenistyczne” 9, 2015, s. 11–20.

Słownictwo teologiczne używane przez autora nie odbiega od leksyki chrześcijan wschodnich. Chrzt jest przez niego określany jako „крещеніе”, modlitwę *Ojcie nasz* przywołuje w powszechnie znanej wersji, ale kończą ją słowa: „яко твое есть ц(а)рствіе и сила и слава въ веки векомъ аминь” (*Katechizm* 1562: 169r), sąd ostateczny to „страшный судъ”, podobnie jak dzisiaj w języku rosyjskim (jednak ten termin przyjmuje u Budnego nieco inne znaczenie).

Gdy w *Katechizmie* jest mowa o „pożytkach” ze zmartwychwstania Chrystusa, autor umieszcza następującą uwagę: „Той бо яко церъквы его поють смертю смерть попрѣ, или потопталь” (*Katechizm* 1562: 146). Jest to fragment troparionu śpiewanego przez chrześcijan prawosławnych w okresie wielkanocnym. O znajomości obyczajów prawosławnych świadczy też wzmianka Budnego o diakonach: „Таковъ былъ діаконъ Стефан, филипп и прочіи. Не знали тіи ораровъ, кадилницъ, не оумелися тіи владыкомъ кланяти ани иныхъ басень непотребныхъ обычаемъ куглярскимъ чинити” (*Katechizm* 1562: 241r). W innym miejscu autor stwierdza z kolei, że św. Paweł w Liście do Tytusa pisze, iż zadaniem biskupa jest nauczanie i że Paweł nic nie wspomina o składaniu ofiary. Komentując ten fragment, czyni dość nieoczekiwaną uwagę: „Видишь на око ижъ што первой назваль попом, то потомъ Е(писко)помъ” (*Katechizm* 1562: 240), a dalej podaje, że greckie słowo „πρεσβύτερος” można przełożyć jako ‘preswiter’, ‘stariec’ albo ‘starейшина’.

Z pewnością Szymon Budny znał ważne teksty Kościoła wschodniego. W *Katechizmie nieświeskim* odwołuje się do *Nomokanonu*, zaznaczając na marginesie: „Чти номоканонъ то есть правило събора седмого” (*Katechizm* 1562: 15). W dziele tym wskazuje na informację, jak Bóg ukarał cesarza Konstantyna i jego matkę Irenę za szerzenie kultu obrazów. Jeśli z kolei chodzi o fragmenty biblijne, to Pismo Święte Nowego Testamentu jest przez Budnego cytowane najczęściej według słowiańskiego podziału na „зачала”, chociaż bywa również wykorzystywany podział na rozdziały. „Зачала” występują przede wszystkim przy przytaczaniu miejsc z Listów św. Pawła.

W *Katechizmie nieświeskim* S. Budny wspomina także o zstąpieniu Chrystusa do otchłani („спедствие въ адъ”). Pomimo znanego wszystkim słownictwa podaje inną interpretację niż przyjęta w Kościele wschodnim, dodając: „То пакъ мнихи съиконики вымыслили адъ съ железными враты”, co może być nawiązaniem do przedstawienia omawianego tematu w malarstwie ikonowym (*Katechizm* 1562: 142).

Wobec tak licznych nawiązań do tradycji Kościoła wschodniego rodzi się pytanie, czy te informacje są wystarczające, aby mówić o Budnym jako wyznawcy prawosławia. Wydaje się, że jednak nie, ponieważ autor, przebywając na terenach, gdzie prawosławie było bardzo rozpowszechnione, mógł w naturalny sposób posiadać pewną wiedzę na temat liturgii, dogmatyki oraz instytucji prawosławnych.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można zatem stwierdzić, że pojawiająca się w dziełach Budnego troska o to, aby przekazywać ważne religij-

ne treści w języku używanym przez mieszkańców północno-wschodniej części Rzeczypospolitej, jednak nie czyni z niego Białorusina. W związku z tym jego świadomość narodowa nie może być określona jako białoruska, a przytoczone fragmenty z *Katechizmu nieświeskiego* nie dają podstaw do precyzyjnych ustaleń na ten temat. Omawiane dzieło świadczy natomiast o tym, że Budny był w pełni kompetentnym użytkownikiem języka starobiałoruskiego, w którym w precyzyjny sposób wyrażał skomplikowane treści teologiczne.

Literacka działalność Budnego nie kończy się jednak na *Katechizmie nieświeskim*. Świadczą o tym jego przekłady biblijne, które ujawniają znajomość języków starożytnych. Warto przytoczyć przynajmniej kilka przykładów z *Biblii nieświeskiej*.

Jeśli chodzi o język hebrajski, Budny znał również wymowę Żydów litewskich (aszkenazyjską). Jako pierwszy tłumacz Biblii na język polski proponował stosowanie oryginalnych imion biblijnych, aczkolwiek w wypadku najbardziej znanych imion pozostawiał formę tradycyjną, o czym informował w uwagach umieszczanych na marginesach: Rdz⁹ 3,20 — „Żydowie polscy dzisiejszy czytają Chawah wyklada się żywa albo żywąca”; Rdz 5,29 — „wedle Iwr. Właśnie Noach nie Noe, ale my zwyczajowi i tu i indzie folgowali (wyklada się Noach uspokojenie)”; Rdz 21,4 — „To imię miało tu się czytać Icchak aleśmy zwyczajowi musieli folgować Izahak”; 1Sm 1,2 — „Hanna = Żydowie czytają Channa”; 1Sm 1,21 — „Samuelem = wedle własności mielibyśmy. mówić Szemuel albo Szmoel, ale się zwyczajowi folguje”.

Szymon Budny był także świadomy różnic w składni hebrajskiej i polskiej, a chcąc dać czytelnikowi odczuć tę różnicę, zamieszczał na marginesach tłumaczenia miejsc biblijnych w wersji dosłownej, aczkolwiek niezgodnej z polską składnią. Przykładami mogą być odniesienia do fragmentów z Księgi Rodzaju: 5,32 — „a był Noach syn pięci set lat”; 7,18 — „po obliczu wód, lecz tak niesie rzecz tego języka”; 11,3 — „I rzekli mąż do bliźniego swego: Mieś będziem ceglic cegły”; 37,7 — „wiązaliśmy snopy = właśnie snopowaliśmy snopy, ale tak Polacy nie mówią”; Księgi Estery: 4,3 — „po wszystkich krainach = wł. a w każdym powiecie a powiecie”; 3,7 — „(los) w hebrajskim pur, które jest słowo perskie a wyklada się na judskie goral a po polsku los”.

Można również znaleźć w *Biblii nieświeskiej* następujące objaśnienia realiów biblijnych, jak na przykład w Pierwszej Księdze Kronik: 1,5 — „Aszkanaz powiadają Żydzi, iż od tego Niemcy albo Germanowie pochodzą a od Jawana Grecy i naszy Słowianie, a od Kittyma Łacinnicy”; 1,11 — „Chuz = piszą rabini, to jest mistrzowie żydowscy, iż z tego poszli Etiopowie, których my pospolicie murzynami zowiemy”; 10,10 — „łeb jego = inszy głowę, ale nie rosz, lecz gilgol... i sam rozum pokazuje, że oni poganie nie głowę w kościele chowali, bo też dla smrodu być nie mogło, ale łeb, to jest kość samą bez mięsa”, lub też w Pierwszej

⁹ Skróty ksiąg biblijnych podają według Biblii Tysiąclecia.

Księżde Samuela: 1,4 — „i przyszedł dzień = i był dzień”; 5,4 — „Dagon = albo rybi obraz został się &c., bo Dag po ewrejsku ryba. Piszą Żydzi, że on bałwan Dagon był od pępka jako ryba na dół, a z wierzchu jako człowiek”; 28,7 — „pythona = python gr. rozumiej czart wieszczy od niewiasty Pythyjej tak nazwany, hebr. dwem jakoby suną albo rzemienną łagwią. Bo jako piszą żydowscy rabinowie taki duch z brzucha abo z kroku onego człowieka, przy kim jest rzeczy skryte opowiada, nie powie głośno, ale jako z flaszki albo z suny. 3 Moj. 19,31”.

Rozpatrując stosunek Budnego do języków słowiańskich, warto z kolei zwrócić uwagę na jeszcze jeden bardzo ważny szczegół: autor proponuje wiatr południowy nazywać „siewierem”. Czyni to w uwagach do Księgi Przysłów: 25,22 — „wiatr północny = ten wiatr przodkowie naszy jednym słowem zwali siewierem, stąd i teraz siewierską ziemię zową”, oraz do Pieśni nad Pieśniami 4,16 — „wstań siewierze = siewier jest wiatr z północy. To dla tego przypisuję, iż tego słowa jako i innych wiele naszy Polacy zapominają, tak iż już nie mają czem wiatrów zwać”. Takiej nazwy wiatru nie notuje *Słownik staropolski*. Słownik Lindego natomiast wskazuje na dwa wyżej wymienione miejsca biblijne (Linde 1812: 239), podobnie jak *Słownik polszczyzny* XVI wieku. Jest to niewątpliwie rutenizm, który może stanowić jeszcze jeden argument za tym, że niektóre słowa pochodzenia ruskiego należały według Budnego do zasobu języka polskiego.

Oczywiście można by jeszcze mnożyć przykłady, wskazując fragmenty dzieł Budnego, w których widać jego kompetencję w zakresie znajomości języków biblijnych, a także łaciny, jednak wydaje się, że poczynione do tej pory rozważania upoważniają do sformułowania kilku wniosków.

Jeśli zatem chodzi o świadomość narodową Budnego, dokładna analiza jego dzieł, a zwłaszcza *Katechizmu nieświeskiego*, nie prowadzi do żadnych kategorycznych rozstrzygnięć w tym zakresie.

Sprawa świadomości językowej tłumacza *Biblii nieświeskiej* przedstawia się jednak nieco inaczej. Wszystko zależy od sposobu ujmowania tego pojęcia. Biorąc pod uwagę aspekt kompetencyjny świadomości językowej, rozumiany jako umiejętność tworzenia tekstów w danym języku, o świadomości językowej Budnego można mówić w odniesieniu do całej jego pisarskiej działalności. Tworzył on bowiem teksty w języku starobiałoruskim, polskim i łacińskim, a w zakresie języków biblijnych wykazywał się dużą wiedzą i oceniał we właściwy sposób tłumaczenia słów i zdań występujących w greckich i hebrajskich tekstach Pisma Świętego.

Z kolei przejawy świadomości językowej w aspekcie przekonaniowym w postaci zespołu sądów o języku najpełniej zaprezentował Budny w swoim najwcześniejszym dziele, jakim jest *Katechizm nieświeski*. Sformułował w nim wiele filologicznych i translologicznych osądów na temat języka białoruskiego, który ze względu na realia komunikacyjne Wielkiego Księstwa Litewskiego bardzo cenił (czemu dał wyraz, chociażby cytując w *Katechizmie* dwie wersje greckie tekstu biblijnego w języku starobiałoruskim). Warto jednak podkreślić, że mimo jego niewątpliwiej znajomości języka starobiałoruskiego trudno dziś uznać Szymona

Budnego za białoruskiego działacza społecznego czy narodowego, o czym świadczą jego prace w języku polskim.

Bibliografia

- Bugajski M. (2006), *Świadomość językowa a świadomość lingwistyczna*, [w:] *idem, Język w komunikowaniu*, Warszawa.
- Cygan S. (2011), *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce.
- Dzwonkowski R. (1993), *Język a świadomość narodowa na przykładzie polskich mniejszości narodowych w krajach bałtyckich, na Białorusi i na Ukrainie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 21, z. 1, s. 183–196.
- Encyklopedia języka polskiego* (1999), red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław.
- Fleischmann S. (2006), *Szymon Budny: ein theologisches Portrait des polnisch-weißrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530–1593)*, Köln [u.a.] Böhlau.
- Frick D.A. (1989), *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)*, Berkeley.
- Garlas S. (1983), *Świadomość narodowa Jana Długosza*, „Studia Źródloznawcze” 27, s. 3–66.
- Herbst S. (1962), *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, z. 1, s. 3–10.
- https://be.wikipedia.org/wiki/Сымон_Будны (dostęp: 5.01.2021).
- Kamieniecki J. (2002), *Szymon Budny — zapomniana postać polskiej reformacji*, Wrocław.
- Kot S. (1938), *Świadomość narodowa w Polsce wieku XV–XVII*, „Kwartalnik Historyczny” 52, z. 1, s. 15–33.
- Kot S. (1956), *Szymon Budny der größte Häretiker Lithauens des XVI. Jahrhunderts*, Graz.
- Kuc M. (2007), *Pojęcie narodu u Stanisława Orzechowskiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1. *Kultura — instytucje — gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, Białystok, s. 83–96.
- Linde S.B. (1812) *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa.
- Łastowski W. (1926), *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя, Коўна [Gistorya' belaruskaj (kryўskaj) knigi. Sproba paŭsničelnaj kniŭopisi ad kanca X da pačatku XIX stagodz'dzja, Koŭna]*.
- Maćkowiak K. (2011), *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*, Poznań.
- Markowski A. (2011), *Świadomość językowa w Dziennikach Marii Dąbrowskiej (przyczynek do kształtowania się normy w polszczyźnie 1. połowy XX wieku)*, „Język Polski” 91, z. 2–3, s. 94–102.
- Merczyng H. (1913), *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków.
- Miodunka W.T. (2017), *O potrzebie opisu i kształtowania świadomości językowej współczesnych Polaków*, „Język Polski” 97, z. 3, s. 5–18.
- Mironowicz A. (2011), *Wyznanie a świadomość narodowa Białorusinów*, „Białostockie Teki Historyczne” 9, s. 81–98.
- Niewiara A. (2010), *Kształty polskiej tożsamości*, Katowice.
- Pareckij J. (1961), *Симон Будный и его сектантская и литературная деятельность в Литве и Западной Руси*, Минск [Simon Budnyj peredovoj belorusskij deatel' XVI v., Minsk].
- Pliss W. (1914), *Симон Будный и его сектантская и литературная деятельность в Литве и Западной Руси*, „Христианское чтение” 242, s. 1146–1168 [Simon Budnyj i ego sektantskaia i literaturnaia deatel'nost' v Litve i Zapadnoj Rusi, „Hristianskoe čtenie”].
- Podokszin S.A. (1962), *Реформація и общественная мысль Белоруссии*, Минск [Reformaciai

- i obšestvennâ mysl' Belorussii*, Minsk].
- Sagan-Bielawa M. (2014), *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Sewerczanka I.W. (1993), *Сьмон Будны — гуманіст і рэфарматар*, Мінск [*Symon Budny — gumanist i rэфarmatar*, Minsk].
- Syrokomla W. (1875), *Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych czasów do XVIII w.*, Warszawa.
- Релігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік* (2001), Мінск [*Religiâ i carkva Belarusi. Ęncyklapedučny davednik* (2001), Minsk].
- Тумаш В. (1997), *Справа паходжаньня Сымона Буднага*, „Спадчына”, z. 3, s. 98–103 [Tumaš V. (1997), *Sprava pahod žan 'nâ Symona Budnaga*, „Спадчына”].

Wykaz tekstów źródłowych

- Budny S. (1562), *Katechizm nieświeski / Катихісісь, то есть, наука стародавняя хрiстiаньская от светого писма...*, Nieśwież.
- Biblia, to jest księgi Starego i Nowego Przymierza...* [*Biblia nieświeska*] (1572), Nieśwież.
- Budny S. (1573), *Elekcyя krola krześciiańska*, Kraków.
- Budny S. (1562), *O оправданіи грешнаго человека предъ Богомъ*, Nieśwież.

Szymon Budny's linguistic awareness in the light of his writings and translations

Summary

The article discusses the relationship between language awareness and national awareness of Szymon Budny. The analysis of Budny's language awareness leads to conclusions which, according to some researchers, can be treated as arguments in studies on his nationality option. The problem of national awareness is discussed in relation to Budny's only surviving work in Old Ruthenian, i.e. *Katechizm nieświeski* (Niasvizh Catechism). This work praises the Old Ruthenian language, yet this does not ultimately prejudge Budny's attitude to nationality issues. The issue of Budny's linguistic awareness can be looked at against a broader background in relation to Old Ruthenian, Polish and biblical languages. This article discusses this issue by referring to various definitions of linguistic awareness. The analysis allows us to conclude that in the case of Szymon Budny, we can talk about a developed linguistic awareness, both in normative and cultural, and anthropological terms.

Keywords: language awareness, Old Ruthenian language, Szymon Budny, Reformation activists in the Grand Duchy of Lithuania, national awareness